

УДК [338.2:334.01]:631.

1.016

© 2010

*О.В. Ульяновченко,
доктор
економічних наук*

*Харківський національний
аграрний університет
ім. В.В. Докучаєва*

ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НА КЛАСТЕРНИХ ЗАСАДАХ

Проаналізовано теоретичні аспекти створення та функціонування кластерів в АПК. Викладено концептуальні положення підвищення конкурентоспроможності АПК України на кластерних засадах.

Продовольча незалежність і безпека держави забезпечують високий рівень розвитку агропромислового комплексу. Зі вступом України до Світової організації торгівлі задекларовано наявність досконалої конкуренції на аграрних ринках, що значно обмежило можливості для державного протекціонізму національних сільгосптоваровиробників. Унаслідок цього переважна більшість сільгосп підприємств України виявилися неконкурентоспроможними, а через негармонізованість національних та європейських стандартів щодо якості сільськогосподарської продукції вони де-факто були усунені від участі в торгах на ринках аграрної продукції інших країн світу.

Вихід аграрного сектора України з кризового стану зумовлює необхідність термінового застосування виважених, науково обґрунтованих стратегічних програмних заходів. Однак Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р. зводить більшість існуючих проблем аграрного сектора економіки до внутрішньогалузевих. При цьому не враховується пріоритетність розвитку міжгалузевих зв'язків та відносин, відсутня концепція інноваційного розвитку АПК в умовах глобалізації економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств та аграрного сектора економіки досліджують видатні учені-економісти — М.І. Малік, М.В. Зубуць, Ю.О. Лупенко, П.А. Лайко, О.М. Шпичак, П.Т. Саблук, В.Я. Мель-Веселяк, С.М. Кваша, В.П. Ситник, В.Г. Андрійчук.

Дослідженням міжгалузевих відносин та кластерної політики розвитку аграрного сектора України присвятили свої праці М.А. Хвесик, А.С. Лисецький, Б.Й. Пасхавер, І.В. Крючкова, О.М. Бородіна, В.М. Трегобчук, Ю.М. Пахомов, М.Ф. Кропивко, В.В. Бакум та інші вчені.

Проте, як показав аналіз сучасних наукових

публікацій, проблеми розвитку міжгалузевих відносин та кластерів в АПК ще вивчено недостатньо.

Мета досліджень — узагальнити основні надбання аграрної та економічної науки для формулювання стратегічних напрямів розвитку аграрного сектора економіки України на кластерних засадах.

Результати досліджень. Однією з визначальних економічних категорій, яка характеризує загальний рівень розвитку всіх ланок економічної системи країни, є конкурентоспроможність. За С.В. Мочерним, конкурентоспроможність — це здатність діяти в умовах ринкових відносин та отримувати прибуток, достатній для науково-технічного вдосконалення виробництва, стимулювання працівників та підтримки продукції на високому якісному рівні [2]. У сільському господарстві категорія конкурентоспроможності включає конкурентоспроможність сільгосппродукції, підприємства, галузі, регіону, АПК та агросфери в цілому.

Фондом «Ефективне управління» у щорічному звіті узагальнений показник конкурентоспроможності України (індекс Хав'єра Сала-І-Мартіна), який формують 12 груп показників, що характеризують і сільське господарство: розвиток державних та приватних інституцій; рівень розвитку агробізнесу; інфраструктура всіх рівнів; макроекономічна стабільність держави; охорона праці та здоров'я в галузі; вища освіта і рівень професійної підготовки працівників; розмір та місткість аграрного ринку; ефективність аграрного ринку; ефективність ринку праці; рівень розвитку фінансового ринку; рівень оснащеності новітньою технікою і технологіями підприємств з виробництва її переробки продукції; можливості для впровадження інновацій у виробництво [4].

Ці складові у тісному органічному взаємозв'язку забезпечують максимальний синергійний ефект за допомогою розвитку міжгалузевих від-

носин та агропромислових кластерів. З урахуванням цього П.Т. Саблук пропонує проект постіндустріальної моделі розвитку аграрної економіки, який включає: об'єднання капіталу землі з капіталом індустрії; зосередження зусиль на застосуванні досягнень науки у сфері прогресивних технологій для забезпечення високоприбуткового функціонування об'єданого капіталу; спрямування переважної маси одержаного прибутку на вирішення соціальних проблем і сільського розвитку [14]. Проведені у цьому напрямі М.В. Зубцем та П.Т. Саблуком дослідження щодо успішного трансферу інновацій в агропромислове виробництво показали, що для забезпечення конкурентоспроможності вітчизняного АПК, його розвитку на інноваційній основі, ефективного впровадження заходів соціальної відповідальності бізнесу необхідно розробити інфраструктуру генерації наукових знань, сформуванню системи логістики інноваційного процесу, підвищити роль регіонів у розвитку інноваційних процесів в аграрному секторі економіки, сформуванню мережу державних інституцій з функціями управління інноваційною діяльністю в АПК [5].

Узагальнюючи задекларовані цілі Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р., Ю.Я. Лузан зазначив, що створення умов для ефективного розвитку українського села буде здійснюватися через формування територіально-виробничих агропромислових кластерів з високим рівнем спеціалізації та концентрації галузей агропромислового виробництва [7].

Перші теоретичні основи теорії кластерів було закладено А. Маршалом, який у праці «Принципи економічної теорії» дослідив феномен «особливих» промислових регіонів [8]. Протягом 1-ї половини ХХ ст. в економічній науці кластери розглядалися як вид регіоналізму, а підходи до їх визначення базувалися на вивченні агломерацій. Сучасна економічна теорія відводить кластерам більш структуровану роль, оскільки їх необхідно розглядати в контексті теорії конкуренції всіх рівнів та з урахуванням впливу на неї глобалізаційних процесів.

Класичне визначення поняття кластерів дав М. Портер. За його словами, кластер — це географічна група взаємозалежних компаній, організацій і асоційованих інституцій, які пов'язані спільними цілями і доповнюють одна одну [11]. За визначенням М. Портера, поняття кластерів є тотожним поняттям промислових груп.

Головними цілями створення та діяльності кластерів в агропромисловому виробництві є: підвищення конкурентоспроможності учасників кластера за рахунок впровадження інноваційних технологій; зниження рівня виробничих витрат і підвищення якості виробленої продукції за рахунок дії ефекту синергії, у тому числі уніфікації підходів до управління якістю, логістики, інжинірингу, інформаційних технологій тощо; створення нових робочих місць та забезпечення постійної

зайнятості в умовах реформування та макроструктурних дестабілізаційних процесів; спільне лобювання інтересів учасників кластера в органах державної влади; забезпечення якомога повнішого виробничого циклу; доступ до світових ринків аграрної продукції та аграрних бірж; створення дієвої системи доступу та обміну інформацією щодо попиту та пропозиції на ринку, досягнення конкурентів тощо.

Кластерна структура гнучкіша порівняно з іншими інтеграційними структурами [3].

У сучасних наукових публікаціях питання виду просторового розміщення та моделі кластеризації в аграрній сфері трактується неоднозначно. Так, кластерними утвореннями слід вважати «аграрні міста» та міські агломерації. Міські агломерації являють собою сукупність сільських поселень, згрупованих навколо міста-ядра та об'єднаних між собою спільною виробничою, переробною, збутовою діяльністю, мають джерела для підготовки спеціалістів різного профілю та забезпечують ефективний розвиток прилеглих територій [10, 15]. Теорія «аграрних міст» набула широкого розповсюдження в Білорусі. Білоруське агромістечко за «Державною програмою відродження і розвитку села на 2005—2010 роки» поєднує виробничу, переробну, соціально-побутову сфери. Впровадження інновацій досягають за рахунок скоординованої діяльності наукових та науково-дослідних установ. Загальний контроль за розвитком процесів в агромістах виконує держава в особі Президента, галузевих міністерств та відомств, Національної академії наук Білорусі.

За даними досліджень М.А. Хвесика та А.С. Лисецького, в економіці розвинених країн світу, у тому числі й аграрному секторі, найбільш доцільним є формування 2-х типів кластерів — інноваційного та виробничого [15].

Інноваційний кластер є найбільш прогресивною формою досягнення конкурентних переваг шляхом об'єднання наукових, науково-дослідних установ, закладів освіти, консалтингових компаній, інжинірингових фірм, бізнесових структур з підтримки інноваційного провайдингу, інших організацій та спільної централізованої координації їхніх дій за допомогою внутрішньофірмової ієрархії та ринкового механізму господарювання.

Виробничий кластер об'єднує сільгосптоваровиробників, переробку та зберігання продукції, мережу логістичних та маркетингових компаній, підприємства з обслуговуючих галузей. Головними його перевагами, порівняно з галузеву систему організації аграрного виробництва, є більш тісні та «дешеві» міжгосподарські зв'язки, наявні умови для застосування дії ефекту масштабу виробництва за рахунок спільного використання продуктивних сил, а також досягнення значних конкурентних переваг за рахунок створення замкнутого циклу виробництва, зберігання та переробки продукції [15].

Загалом для успішної діяльності агропромислового кластера необхідні такі умови: наявність

землі як просторового базису для розміщення продуктивних сил та головного засобу виробництва; наявність кількох підприємств, поєднаних спільною метою та бажанням досягти конкурентних переваг шляхом об'єднання своїх зусиль; наявність наукових та освітніх інституцій, які забезпечують генерування нових ідей, придатних для впровадження у виробництво, та здійснюють підтримку висококваліфікованих кадрів відповідного профілю; обов'язкова наявність підприємства-ядра кластера, яке виконуватиме функції координаційного органу управління; наявність дієвої інфраструктури всіх рівнів, особливо інфраструктури аграрного ринку; наявність державних програм розвитку кластерних утворень, відповідних механізмів їхньої державної підтримки; бажана наявність фінансової інституції банківського типу, яка покликана забезпечити високий рівень фінансової дисципліни, кредитування підприємств-учасників кластера (можливо, на пільгових умовах), створення належних умов для розвитку лізингових операцій, страхування тощо [12].

Як свідчить світовий досвід організації кластерів, фактично в усіх країнах ЄС діють державні програми розвитку та підтримки кластерних утворень, особливо в інноваційній та аграрній сферах, що сприяє підвищенню рівня конкурентоспроможності галузей та нерозривній дії ланцюга «наука (освіта) — виробництво» [6].

Дуже схожі на кластери структури існували в АПК колишнього СРСР, які забезпечували спеціалізацію та інтеграцію аграрного виробництва. Серед таких структурних агропромислових об'єднань заслуговує на увагу досвід функціонування районних агропромислових об'єднань (РАПО), які виконували головні функції управління, та безпосередньо галузевих об'єднань — Птахопром, Украсадинпром, Харчопром тощо [13, 15].

В Україні міжгалузеві зв'язки, агломераційні утворення поки що формуються хаотично, без визначеної стратегічної державної політики. Діяльність таких об'єднань регламентується Конституцією України, Господарським кодексом, законами України «Про підприємництво», «Про промислово-фінансові групи в Україні»; постановами Верховної Ради України «Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків»; постановами Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами галузевих міністерств, які стосуються Державних цільових та галузевих програм розвитку українського села та галузей АПК, утворення та діяльності технологічного парку «Агротехнопарк» тощо. Серед різних видів виробничих об'єднань в аграрній сфері України провідне місце належить агрохолдингам.

Питання інноваційного провайдингу в АПК вирішує Національна академія аграрних наук України через мережу галузевих науково-дослідних інститутів та дослідних підприємств. У регіонах України створені та де-юре функціонують регіо-

нальні центри наукового забезпечення агропромислового виробництва, які покликані забезпечити маркетинг інновацій та зворотній взаємозв'язок між науковою установою й сільгосптоваровиробником.

Але через відсутність скоординованої державної концепції розвитку агросфери в Україні практично відсутній взаємозв'язок аграрної науки, техніки, освіти, виробництва та державних інституцій, що призводить до неконтрольованості процесів в АПК. На нашу думку, вирішити більшість проблем щодо функціонування та розвитку аграрного сектора економіки України можна на кластерних засадах, з яких головними є такі: кластер, зазвичай, утворюється за ініціативою одного або кількох підприємств-лідерів. Головна проблема утворення кластера в сільському господарстві полягає в тому, що потенційні учасники кластера виробляють майже однакову продукцію і є конкурентами між собою. Об'єднуючим їх мотивом можуть бути коливання ринкової кон'юнктури, значні торгові націнки посередників. Економічними факторами об'єднання аграрних підприємств у кластер є: перспективи збільшення обсягів виробництва продукції для її реалізації на оптових ринках сільськогосподарської продукції; запровадження єдиної цінової політики на ринках для певного нівелювання диспаритету цін на аграрну та промислову продукцію; проведення підприємствами-учасниками спільної маркетингової політики для досягнення більших конкурентних переваг на ринку; можливості для впровадження інновацій у виробництво, що дає змогу підвищити рівень конкурентоспроможності учасників кластера порівняно з поодинокими товаровиробниками; кластеризацію агропромислового комплексу України доцільно здійснювати на засадах регіональної регіональної спеціалізації та концентрації виробництва. Доцільно звернути увагу на наукові розробки М.Ф. Кропивка, Д.І. Мазоренка, І.О. Белебехи, В.В. Бакума, які стосуються особливостей побудови організаційних структур кластерів різного напрямку спеціалізації [1, 8]; процеси кластеризації регіональних АПК доцільно проводити поступово шляхом прийняття науково обґрунтованих середньострокових регіональних програм розвитку кооперативних, інтегративних та кластерних об'єднань; на перших стадіях кластеризації потрібно забезпечити державне стимулювання, контроль та координацію процесів об'єднання шляхом розробки й прийняття Державної цільової програми розвитку кластерів на період до 2020 р., яка має передбачати двосторонній взаємозв'язок науки, освіти й виробництва конкурентоспроможної продукції; до проведення кластеризації треба налагодити роботу регіональних центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва і покласти на них відповідальність за належну діяльність ланцюга «наука — виробництво»; необхідно розробити й впровадити національну систему повного й оперативного інформаційного забезпечення учасників кластерів та

наукових і освітніх установ для прискорення координації спільних дій; доцільно упорядкувати і повністю гармонізувати українське законодавство відповідно до вимог європейської спільноти для забезпечення належного контролю якості виробленої продукції та вільного доступу до світових продовольчих й аграрних ринків; розробити механізми розподілу фінансових коштів для раціонального задоволення потреб учасників кластерів та їхніх власників, забезпечити розвиток

сільських депресивних територій і прилеглої інфраструктури; налагодити міжгалузеві взаємозв'язки та сформувати систему державного замовлення на продукцію різних галузей агропромислового виробництва для їхнього стабільного розвитку; розробити й запровадити механізми для стимулювання повного циклу виробництва й переробки аграрної продукції, щоб уникнути перетворення крупних національних агропромислових формувань на сировинні бази для інших країн світу.

Висновки та пропозиції

Удосконалення системи управління всіма галузями національної економіки України є одним із першочергових завдань. Забезпечення врівноваженого економічного, соціального та екологічного розвитку села вимагає системного наукового підходу, реалізації національних інтересів продовольчої безпеки та підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняного АПК. В умовах членства України в СОТ з багатьох механізмів державної підтримки сільгосптоваровиробників, які належать до «зеленої скриньки», дозволене використання єдиної державної кластерної політики. Концепція кластерів забезпечує розвиток інноваційної форми мислення, яка може скеровувати державну економічну й аграрну політику на розвиток науки, техніки, освіти, впровадження нововведень у виробництво. Це, у свою чергу, дає змогу підви-

щити рівень конкурентоспроможності національної економіки, її галузей, сприяє розвитку людського капіталу, стимулює приплив іноземних інвестицій в аграрну сферу та підвищує можливість України для нарощування її експортного потенціалу. Розробка й впровадження напрямів реформування системи національного агропромислового виробництва України на кластерній основі сприятиме підвищенню рівня ефективності й конкурентоспроможності національного АПК та суміжних галузей економіки, оптимізації рівня фінансових витрат держави на підтримку аграрного сектора, формуванню дієвих та прозорих ринкових механізмів господарювання на селі, в цілому сприятиме більш повному використанню наявних конкурентних переваг, що має важливе політичне, економічне та соціальне значення для України.

Бібліографія

1. Бакум В.В. Самоорганізація в агропромислових регіональних кластерах/В.В. Бакум//Економіка АПК. — 2009. — № 1 (171). — С. 21—27.
2. Економічний словник-довідник/за ред. С.В. Морчерного. — К.: Феміна, 1995. — 368 с.
3. Забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України на внутрішньому і зовнішньому ринках: наук. доп./за ред. В.М. Трегубчука, Б.Й. Пасхавера. — К.: Ін-т економіки та прогнозування, 2007. — 260 с.
4. Звіт про конкурентоспроможність України 2010. Назустріч економічному зростанню та процвітання / Фонд «Ефективне управління» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.feg.org.ua>.
5. Зубець М.В. Інноваційно-випереджувальна модель якісного нового розвитку агропромислового виробництва/М.В. Зубець, П.Т. Саблук, С.О. Тивончук//Економіка АПК. — 2008. — № 12 (170). — С. 3—8.
6. Конкурентоспроможність економіки України: стан і перспективи підвищення: монографія/за ред. І.В. Крючкової. — К.: Основа, 2007. — 488 с.
7. Лузан Ю.Я. Напрями розвитку сільськогосподарського виробництва і соціальної сфери села/Ю.Я. Лузан//Економіка АПК. — 2009. — № 7 (177). — С. 3—12.
8. Маршалл А. Принципы экономической теории/
9. Особливості формування регіональних агропромислових кластерів/М.Ф. Кропивко, Д.І. Мазоренко, І.О. Белебега та ін.//Економіка АПК. — 2008. — № 10 (168). — С. 7—15.
10. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель: монографія/О.І. Павлов. — Одеса: Астропринт, 2009. — 344 с.
11. Портер М.Э. Конкуренция/М.Э. Портер: пер. с англ. — М.: Вильямс, 2005. — 608 с.
12. Пятинкин С.Ф. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт/С.Ф. Пятинкин, Т.П. Быкова. — Минск: Тесей, 2008. — 72 с.
13. Саблук П.Т. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки/П.Т. Саблук, М.Ф. Кропивко//Економіка АПК. — 2010. — № 1 (183). — С. 3—12.
14. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення доходності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період/П.Т. Саблук//Економіка АПК. — 2008. — № 4 (162). — С. 19—37.
15. Сільськогосподарський комплекс України: соціально-економічні пріоритети розвитку: монографія/за ред. М.А. Хвесика, А.С. Лисецького. — К.: РВПС України НАН України, 2009. — 216 с.